

Caroline Gustavsson

Svenska kyrkans huvudgudstjänst mellan tradition och förnyelse

Caroline Gustavsson ställer i denna artikel frågor som rör de senaste årens gudstjänstförnyelse i Svenska kyrkan. Hur har de församlingar som undersökts i artikeln valt att förhålla sig till huvudgudstjänsten i sitt förnyelsearbete? Hur har man valt att arbeta med barnens plats i gudstjänsten? Hur har kyrkoherdens roll och ansvar beskrivits?

Sedan 2017 är jag engagerad som forskare i Asarums pastorat i Blekinge för att följa deras arbete med gudstjänst. I Asarums pastorat har man valt att arbeta med och ställa söndagens huvudgudstjänst i fokus i en samtidig ambition att öka antalet gudstjänstdeltagare och i en önskan att inbjuda till delaktighet. Under de snart två år jag följt arbetet i Asarum så har medarbetare i intervjuer med mig, och i personalsamlingar där jag deltagit, uttryckt en upplevelse av att huvudgudstjänstens form är begränsande.

Vid ett tidigt möte med medarbetarna berättar jag att flera namnkunniga exempel på tidigare gudstjänstsatsningar i Svenska kyrkan fått dispens från respektive stift. Församlingarna har därmed kunnat frångå förväntan om att inbjuda till huvudgudstjänst och med andra ord har de kunnat förändra den form som man i Asarum brottas med och måste förhålla sig till. Detta faktum får en av de anställda att spontant utbrista: Men då tycker jag att vi ska söka dispens! Med nyfikenhet har jag mot denna bakgrund försökt förstå hur man i två av dessa namnkunniga församlingar arbetat för att öka antalet deltagare och deras upplevelse av delaktighet i gudstjänsten.

Syftet med artikeln är att lyfta frågan om gudstjänstutveckling kan uppfattas kräva dispens från kravet att inbjuda till huvudgudstjänst. De frågor jag ställer till materialet är hur man i de två exemplen kan uppfattas ha förhållit sig till en önskan om att öka människors delaktighet, hur man, om alls, valt att förhålla sig till

huvudgudstjänsten, hur man arbetat med barnens plats och hur kyrkoherdens roll och ansvar beskrivits.

De två exemplen på tidigare gudstjänstsatsningar hämtas från Katarina församling i Stockholm stift samt Helgeand församling i Lund stift. Vallet att titta på de båda församlingarna har varit pragmatiskt då det i båda fallen går att ta del av olika slags dokumentation. Redovisningen bygger på de texter som presenteras tidigt i respektive avsnitt nedan. Därefter görs, i enlighet med redaktörernas önskan, inga sidhänvisningar i löpande text (inte heller vid citat).

Förståelsen för innebörden av delaktighet bygger på en tidigare framskriven definition som jag presenterar i boken *Delaktighetens kris. Gudstjänstens pedagogiska utmaning*. I enlighet med denna definition står den gemensamt definierade *aktiviteten* (ett *intressefokus*) i centrum för delaktighet i gudstjänsten. *Kontexten* och frågor om *makt* utgör ett slags villkor. Av betydelse för människors delaktighet är därtill en såväl *formell* som *informell tillhörighet*, *interaktion*, *trygghet*, *autonomi*, *engagemang* och *identitet*.¹

Stockholms stift

I Stockholms stift har S:t Johannes och Katarina församling sedan början av 2010-talet utgjort så kallade "experimentförsamlingar". Domkapitlet har med andra ord givit dem dispens från kyrkoordningens regler att fira söndagens huvudgudstjänst. Från stiftets sida har dispenserna givits till församlingar som ansökt och tydligt kunnat redovisa motiven bakom den

förändring man önskat göra. Från stiftets sida beskrivs hur det gemensamma för experimentförsamlingarna varit att "de funderat mycket över hur man får människor att känna delaktighet" och man beskriver hur det "inte primärt är gudstjänstens ordning som har skärskådats utan vad den signalerar". En tidigare stiftsadjunkt, Birgitta Söderberg, uttrycker det så här:

Kyrkohandboken är viktig, den håller ihop Svenska kyrkan. Men vi har inte råd att bara jobba med reglerna, vi har ett evangelium att bära ut. Vi ska både vara lojala mot kyrkohandboken och utmana den.

Katarina församling är en av de församlingar som lyfts fram i boken *Kyrkan vänder trenden* men därtill har företrädare för församlingen också själva skrivit material som presenterar den satsning man gjort.² Att vara en experimentförsamling har bland annat givit församlingen utrymme att själva välja musiken och utrymme att t.ex. välja endast en av söndagens tre texter.

Olle Carlsson har varit kyrkoherde i Katarina sedan förnyelsearbetet tog sin början och kom då från ett tidigare förändringsarbete som landat i den så kallade Allhelgonamässan. Han beskriver själv i en av texterna att hans uppdrag från början var att "förnya gudstjänsterna även i Katarina" och han har i sitt arbete inspirerats av Tolvstegsörelsen. Efter olika försök att som arbetslag förändra den tidigare 11-gudstjänsten beskriver Olle Carlsson upplevelsen av att man kommit till "vägs ände" i ett försök att förnya huvudgudstjänsten. »

Vi insåg att vi aldrig skulle kunna skapa ett vibrerande gudstjänstliv med högmässan som vår huvudgudstjänst, med tre bibeltexter, läst trosbekännelse och många andra lästa moment. Dessutom fanns det revir med sekellånga anor i högmässan.

Som en följd av arbetet flyttades högmässan till söndag kväll och man började istället dela en helt fri mässa på söndagar klockan 11. Målet för arbetet i Katarina beskrivs ha varit "delaktighet" och Olle Carlsson uttrycker att högmässorna tidigare bestod "för mycket av olika självständiga delar" där prästerna gjorde sitt, kyrkomusikerna sitt och där kyrkvårdarna förberedde sig på sitt håll. Olle Carlsson beskriver arbetet i Katarina som "ett samarbete och en kommunikation mellan deltagarna" i en önskan om att "få bort upplevelsen av ett framförande och av att det finns ett 'vi' och ett 'dom' i gudstjänsten". Förändringsarbetet har landat i den så kallade *Katarinamässan* som nu görs av "ett team, med så få anställda som möjligt och med så många lekmän som möjligt". I *Katarinamässan* används ingen agenda men formen beskrivs ändå vara densamma, även om det är olika musikaliska inslag och olika personer som ansvarar för de olika delarna från gång till gång. Man menar att känslan av närvaro försvinner när man kommunicerar "genom papper" och talar om att "läsa innan till tillsammans kan släcka anden".

Barnen beskrivs ha en ibland mer central roll än annars och har ibland erbjudits tid med anställd personal under delar av gudstjänsten. Men framförallt uttrycks en önskan i Katarina om att på sikt arbeta för att inkludera barnen ännu mer i den gudstjänstform som är.

I texter och samtal om Katarina församling hörs ofta frågor kring Olle Carlssons personliga roll och betydelse för det förändringsarbete som kan ses: "Är det en Olle Carlsson-sekt som växer fram?". Olle Carlsson själv menar att arbetslaget och lekmanlaget har betydelse men säger samtidigt att "det behövs entusiastiska eldsjälur i kyrkan och att ledare har betydelse". Han beskriver också

att han använt sig av det faktum att många vet vem han är. Olle Carlsson skriver själv att det motstånd som redan Allhelgonamässan mötte framförallt uttryckts av "besvikna kyrkvårdar" men också av "musiker och präster som upplevde sig hotade när lekfolket ställde sig i frontlinjen". I Katarina beskriver också tidigare kyrkvårdar själva hur de "förlorat" sin kyrka och inte längre känner igen sig i en gudstjänst som inte upplevs vara "riktig". Men det finns också andra gudstjänstvärdar som uppskattat förändringen och beskriver hur *Katarinamässan* ger en "andlig ro och ett själsligt lyft".

Mässan uttrycks som ett slags centrum i Katarina församling och är ett moment som man vill "ska beröra". Samtidigt beskrivs gemenskapen vara central för den satsning man gjort i Katarina. Olle Carlsson menar att alla människor behöver en grupp, han talar om betydelsen av en existentiell mötesplats och om betydelsen av en levande, äkta och jämlik gemenskap. I detta sammanhang menar han att kyrkan har mycket att lära av Tolvstegsrörelsen som han beskriver "bygger på en struktur för delaktighet som förhindrar att människor lägger beslag på en uppgift".

Olle Carlsson beskriver hur förändringsarbetet har inneburit en utmaning inte minst i att känna av när det är "rätt tillfälle att göra en förändring och ta ett kvalitativt språng". Förändringsarbetet har inneburit en insikt i hur låsta roller och positioner kan vara och betydelsen av att arbetet bärs av en gemensam vision. Olle Carlsson sammanfattar:

Det som ändå har burit förändringsarbetet internt i Katarina kyrka är en stor lojalitet från musikerna och flera av prästerna samt ett starkt och förbehållslöst stöd av församlingens kyrkorådsordförande.

Sara Garpe, som sedan i november 2017 är stiftsadjunkt för gudstjänstarbete vid Stockholms stift, konstaterar under ett samtal med mig att frågan om gudstjänstens "framgångsfaktorer" är ständigt aktuell. Själv menar Sara att förhållningssättet och inte formen är avgörande och kommer

att påverka arbetet såväl före, som under och efter gudstjänsten. Sara lyfter fram betydelsen av att låta söndagens gudstjänst stå i centrum för kyrkans arbete och liv och talar också om betydelsen av delaktighet. Sedan den nya handboken kom så är intentionen i Stockholm stift att den ska följas av samtliga församlingar men några av församlingarna förväntas i likhet med Katarina att få fortsatt dispens.

Lunds stift

I Lunds stift lyfts Helgeands församling sedan början av 2000-talet ofta fram som exempel på ett arbete för och med gudstjänsten i centrum. Det är en församling som också dess tidigare kyrkoherde, och nuvarande biskopen i Växjö stift, Fredrik Modéus, skrivit om och utifrån.³ I Helgeand har man arbetat med söndagens högmässa i centrum men man ingick samtidigt i det nätverk av församlingar i Lunds stift som under några år gavs möjlighet att göra avsteg från den föreskrivna gudstjänstordningen. Enligt stiftskansliet tog man i Helgeand dock hela tiden små steg och ändrade på det hela taget inte så mycket.

Arbetet i Helgeand bygger på den betydelse Fredrik Modéus ger ett "medvetet och strategiskt arbete för att motverka anonymitet och etablera gemenskap". En församling är, menar Modéus, "i första hand de människor som firar gudstjänst gemensamt". Modéus menar att man inte kan vara i församlingen "om man inte träffas, umgås och lär känna varandra".

Fredrik Modéus beskriver gudstjänsten som "ett heligt gudsmöte". Samtidigt påtalar han att möjligheten att förnya och utveckla söndagens gudstjänst intimt hänger samman med organisationsfrågor. I det sammanhanget betonar han betydelsen av att "varje anställd har en tydlig tillhörighet till en gudstjänst".

I Helgeand har man under de år Modéus arbetade där "barnens agenda", söndagsskola och barnministranter men såg samtidigt och i likhet med Katarina församling en utmaning att

Ringamåla kyrka. Foto: Per-Martin Hedberg

”verka för barnens och barnfamiljens plats i församlingens gemensamma gudstjänst”. Ungdomarna i Helgeand deltar i gudstjänsten som ministranter och varje söndag är fem ungdomar schemalagda.

Modéus skriver att *”igenkännandets glädje är en viktig framgångsfaktor när det gäller arbetet med gudstjänstens förnyelse”*, ett påstående som går att känna igen i också gudstjänstarbetet i Katarina, även om det igenkännbara skiljer sig åt.

I Helgeand har man arbetat med delaktighet utifrån en förståelse för begreppet som uttryck för fem olika slags delaktighet: dialogdelaktighet, praktisk-, representativ, makt- och perspektivdelaktighet. Praktisk delaktighet möjliggörs menar man i Helgeand genom att församlingen fördelar gudstjänstens uppgifter och att många gör något. Man har därför i Helgeand arbetat med gudstjänstgrupper som förberett och medverkar i gudstjänsten.

Det personliga tilltalet och betydelsen av en ”personlig inbjudan” lyfts fram i Helgeand liksom i Katarina.

Att en människa är en viktig del i församlingsbygget visar man också genom att skapa delaktighetsstrukturer som inte i varje detalj hänger på dem som är anställda i en församling.

Samtidigt understryker Modéus betydelsen av att människors engagemang är väl definierat och avgränsat,

då det ”livslånga engagemangets dagar är definitivt förbi” enligt Modéus.

I likhet med Katarina församling så har också Helgeand fått omdömen i termer av ”sektliknande” något Fredrik Modéus själv bemöter genom att betona betydelsen av att bygga ”icke utestängande gemenskaper”.

Reflektion

De två exempel jag här lyfter fram på ett arbete för och med söndagens gudstjänst, har i båda fallen fått dispens från sina respektive stift. Det behöver, ska sägas, inte därmed finnas ett orsaksband mellan dispens och ”framgång”. Att gudstjänstarbetet uppmärksammas kan tvärtom vara en följd av den förväntan som också funnits på ”experimentförsamlingarna” att bidra med nya tankar och erfarenheter i relation till gudstjänsten. Det finns säkert och därtill exempel på församlingar som utan dispens gör ett fantastiskt och ”framgångsrikt” arbete med gudstjänst men som på grund av bristande dokumentation inte uppmärksammas lika mycket.

Med utgångspunkt i den teoretiska förståelse för begreppet delaktighet som beskrevs inledningsvis i artikeln, så kan fokus för församlingarnas gemensamma intresse och *aktivitet* uppfattas vara olika. Min tolkning är att begreppet delaktighet i Helgeand i flera skrivningar skulle kunna ersättas med begreppet ”uppgift”. Strukturen

kring gudstjänsten präglas som jag uppfattar det av deltagande och delade uppgifter. Modéus själv bekräftar i en mening denna analys genom att påtala att ”[d]elaktighetsarbetet i Helgeand beskrevs i termer av ett integrerande arbetssätt” samt genom talet om *”delaktighetsuppdrag”*. Samtidigt ska sägas att Modéus därtill talar om den gemensamma bönen som *”delaktighetsuppgift”*. Bönen kan här uppfattas som en tydligare inbjudan till delaktighet och ett fokus som i Helgeand tar sin utgångspunkt i en förståelse för ”gemenskap” som vägen till delaktighet.

I Katarina kan ett intressefokus uppfattas vara *”samarbete”*, i en uttryckt önskan att komma bort från förtilldelade och särskiljande uppgifter. Intressant i båda församlingarna är att frågan om vem som gör vad är på agendan. I Katarina kommer uppgiftsbärarna att vara olika från gång till gång medan man i Helgeand arbetar för en tydligare och över tid kontinuerlig uppgiftsfördelning. I båda fallen tycks man arbeta för en förändring bort från ett tidigare ansvar hos framförallt, och kanske enbart, präst och musiker.

I en analys av delaktighet kan jag konstatera att både Fredrik Modéus och Olle Carlsson talar i termer som kan tolkas som en inbjudan till såväl *informell delaktighet* som *interaktion*, *trygghet* och *engagemang*. I Katarina

församling kan möjligen uttrycket för människors *autonomi* uppfattas vara mer explicit i en jämförelse med Helgeand.

Vad gäller *maktaspekten* så tycks de båda kyrkoherdarna haft en stor betydelse för det förändringsarbete som tagit form och i beskrivningar av dem båda har begreppet "sekt" använts. Olle Carlsson själv betonar betydelsen av en entusiastisk eldsjäl och talar om betydelsen av lojalitet från såväl präster som musiker och kyrkoråd under detta slags förändringsarbete. Maktbegreppet är komplext och mångfacetterat. Ett sätt att förstå makt är att titta på dominansmönster och hur en social grupp kan underordnas en annan samt olika deltagares förmåga och utrymme att påverka sammanhanget.⁴ Utan att känna de båda exemplen mer än genom skrivna texter, uppfattar jag att initiativet till förändring i båda fallen och i första hand tycks ha kommit från de båda kyrkoherdarna själva. Förändringen har initierats "uppiifrån" men för sitt genomförande krävt en förankring hos en majoritet av medarbetarna. I en annan text av Fredrik Modéus konstaterar han att "[l]edarskapet är en viktig komponent i församlingar som växer" samt att ledaren kan betraktas som en nyckelperson. Samtidigt varnar han för att såväl upphöja ledaren i tider av framgång som att lägga skulden på ledaren i tider av stagnation. Ett fungerande ledarskap menar Modéus kännetecknas av vision, transparens, närvaro, engagemang och balans. Huruvida dessa egenskaper möjliggjort den församlingsväxt som Helgeand ger exempel på får andra bedöma.

I både Helgeand och Katarina så beskrivs utrymmet för barnen i gudstjänsten som en utmaning. Exemplet visar att man i båda fallen erbjuder barnen ett rum utanför högmässan, antingen genom avdelad tid med anställd personal eller genom söndagskola. I en tid där uppdelningen mellan barn och vuxna har beskrivits som en av de mest tydliga skiktningarna i högmässan, så tycks detta inte vara en utmaning som de båda församlingarna är ensamma om att bära. En klassisk gudstjänst är, skriver Martin

Modéus, "präglad av värdighet och mognad och där bereds barnen inte plats".⁶ Införandet av speciella barn och familjegudstjänster har, menar Modéus, förstärkt detta förhållande och skapat alibi för att inte ta hänsyn till barn i den "vanliga" gudstjänsten utan istället givit utrymme för att renodla vuxenperspektivet i högmässan. Detta är vilket jag konstaterat i en tidigare artikel i denna tidskrift en utmaning som såväl Helgeand och Katarina som Asarum står inför att utmana.⁷

De båda exemplen som lyfts fram i denna artikel aktualiserar frågan hur söndagens gudstjänst kan delas i vår tid, d.v.s. hur kyrkan kan finna former som inbjuder till delaktighet och samtidigt följer den ordning som Svenska kyrkan valt som grund för sin liturgi. Att såväl Helgeand som Katarina fått dispens från respektive stift bekräftar den utmaning man beskrivit i Asarum, även om de båda församlingarna ger olika svar på denna utmaning.

I Asarum har arbetet för att inbjuda till en större delaktighet i söndagens huvudgudstjänst efter två år landat i en med Kyrkohandboken överensstämmande agenda, där ett kort inledningsord valts, där kyrie och gloria lyfts bort och syndabekännelsen ersätts av en överlåtelse. Under två år har samtliga medarbetare engagerats i arbetet för och med söndagens huvudgudstjänst och andra verksamheter och uppgifter har fått ett mindre utrymme. Antalet gudstjänstdeltagare är trots denna satsning i stort sätt desamma som innan projektet startade och huvudgudstjänstens form beskrivs som jag sade inledningsvis fortsatt vara en utmaning.

Om Svenska kyrkan vill dela en gudstjänst som inbjuder till delaktighet så tycks frågan om huvudgudstjänstens betydelse och innebörden av "kyrkolivets centrum" vara fortsatt aktuell. Jag har mot bakgrund av de här redovisade exemplen men också mot bakgrund av det arbete jag under två år följt i Asarum svårt att finna argument för att också i framtiden ge församlingar som vill arbeta för en ökad delaktighet, dispens från den ordning som annars förväntas gälla för den så kallade huvudgudstjänsten. Istället ser

Foto: Linda Karlsson Kobson

jag en stor poäng och ett värde i att åter och på nytt fundera över formen för den gudstjänst som alla församlingar, oberoende av geografiska och personella resurser och oberoende av den kontext där man arbetar, idag förväntas inbjuda till.

CAROLINE GUSTAVSSON
Docent i religionspedagogik,
Stockholms universitet

Noter

- 1) Gustavsson, C. 2016. *Delaktighetens kris. Gudstjänstens pedagogiska utmaning*. Skellefteå: Artos, 224.
- 2) *Kyrkan vänder trenden. 14 församlingar berättar*. Stockholm: Verbum; Carlsson, Olle & Gustafsson, Lisbeth 2015. *Liv i kyrkan. 12 steg i gudstjänstförnyelse*. Stockholm: Verbum. Framskrivningen i det följande bygger på de båda texterna.
- 3) Modéus, Fredrik 2005. *Mod att vara kyrka*. Stockholm: Verbum. Framskrivningen i det följande bygger på denna text.
- 4) Michel Foucault, *Religion and culture*, New York 1999; Michel Foucault, *Diskursens ordning: installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970*, Stockholm 1993. Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis. The critical study of language*, London 1995.
- 5) Fredrik Modéus. *Längta efter liv. Församlingsväxt i Svenska kyrkan*. Verbum, 2014, 171f.
- 6) Martin Modéus. *Mänsklig gudstjänst. Om gudstjänsten som relation och rit*. Verbum, 2005, 229.
- 7) Gustavsson, C. 2018, "Ska barnets plats vara i centrum av Svenska kyrkans gudstjänst?", i *Svensk kyrkotidning* nr 6, 2018, 172-175.